

1924 m. gruodžio 1 d. komunistinis pučas Taline ir diplomatinė jo maskuotė

Zenonas Butkus

Profesorius
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: zenonas.butkus@if.vu.lt

Santrauka. Straipsnyje, tiriant komunistinį 1924 m. gruodžio 1 d. pučą, aiškinamasi, kokį vaidmenį jį organizuojant suvaidino Estijos komunistai ir kokį faktiškai aukščiausioji SSRS valdžia – politbiuras ir nuo jo priklausomas Kominternas, kaip į šį pučą reagavo gretimos Baltijos šalys, kaip jis paveikė šių šalių tarptautinę padėtį, jų santykius su Sovietais bei Vakarų valstybėmis. Estams pučą operatyviai likvidavus, pasaulinės revoliucijos eksportas Vakarų kryptimi iš esmės sustojo, sustojo ligi pat Antrojo pasaulinio karo pradžios. Siekiama nustatyti, kaipgi estams tada pavyko ir apginti savąjį valstybingumą, ir sustiprinti gretimų šalių saugumą, taip pat kaip pučas vertintas diplomati-joje bei viešajame diskurse.

Reikšminiai žodžiai: bolševikai, pučas, revoliucijos eksportas, diplomacija, Estija, Latvija, Lietuva, Rusija, SSRS.

The Communist Revolt in Tallinn on the 1st of December 1924 and its Diplomatic Cover-Up

Summary. This article, based on the archives stored in Estonia, Latvia, Lithuania, and Russia and some recently published documents, investigates the coup attempted by the Soviets on December 1, 1924 in Tallinn and evaluates its consequences within the broad context of international relations. During the research, it was established that an attempt to stage a coup in Estonia had been undertaken both by the Estonian communists and the USSR leadership, which had the highest political body – the Politburo – and the Comintern, a self-crafted tool set up for spreading the communist movement around the world, at its disposal. Thus, the revolution was masterminded by the Soviet authorities, whereas the Estonian communists were mainly responsible for its implementation. The task of the coup leadership was to seize power and hold on to it for some time, long enough to request that the USSR “renders support.” Preparations were underway for such support. This is evidenced by military preparations in the northern regions of the USSR and the territory near the Estonian border as well as by the deployment of Soviet ships in the vicinity of Tallinn and the activities of the Soviet embassy located in the capital. The attempted coup turned into a putsch due to the maximum conspiracy of their organizers. The conspiracy was brought about by the then-public awareness that the revolutionary events in Germany in 1923 had been instigated by the Soviets. The attempted coup in Estonia failed due to the extraordinary defensive operations put up by the Estonian authorities and power structures as well as due to the failure to involve the workers and the other strata of society in the coup.

Latvia, Estonia’s only ally, was the first country to stand by Estonia’s side after the country withstood the attempted coup. The lessons were learnt not only by these two countries but by Lithuania as well. They began taking adequate measures to stifle communist activities. Neither France nor England or any other Western state made plans to deploy their fleets to the Baltic Sea to support the Estonians or at least show, in a demonstrative way, their support in such a trying time. They also failed to hold any diplomatic *démarches* against the Soviets opposing the export of revolution

Received: 23/04/2019. Accepted: 10/06/2019

Copyright © 2019 Zenonas Butkus. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

practiced by the Soviets. Due to diplomatic pressure imposed by the USSR, Estonia could not publicly and officially name the actual organizers of the putsch. As a result, only the local communists were indiscriminately accused. Such forced tactics, if only indirectly, had at least partially been influencing the area of historical research as well.

However, the sudden and unequivocal liquidation of the putsch in Tallinn could have prompted the USSR to no longer expand its revolutionary export to the West, and the “abstinence” of such kind had lasted until the Second World War. The war itself and the previous collusion with Adolf Hitler made it possible for Stalin to cherish even greater ambitions to renew the spread of communism in other countries.

Keywords: the Bolsheviks, putsch (coup), export of revolution, diplomacy, Estonia, Latvia, Lithuania, Russia, USSR.

Įvadas

Dar norima manyti, kad Baltijos šalys, paskelbusios, apgynusios ir įtvirtinusios Nepriklausomybę po Pirmojo pasaulinio karo, beveik ligi pat tokio Antrojo kuo ramiausiai gyvavo, laikėsi tarsi saugumo užutėkyje, ir tik dviem diktatoriams – Josifui Stalinui ir Adolfui Hitleriui – jas pasidalijus, o pirmajam 1940 m. birželį anas ir okupavus, jos staiga išnyko iš pasaulio žemėlapiu, taip ir nesusėjęs apginti prieš du dešimtmečius sunkiai iškovoto valstybingumo. Ar toks požiūris nebūtų perdėm paviršutiniškas, o gal ir neteisingas? Kiltų klausimas, ar baltiečiams per visą laikotarpį tarp abiejų karų savojo valstybingumo nereikėjo saugoti, ginti? Tai galėtų parodyti Estijos pavyzdys, jos reakcija į gruodžio 1 d. Talino pučą.

Šį pučą ir istoriniuose darbuose linkstama menkinti, įprasta teigti, esą jis tebuvo vėjavaikiškas, estų komunistų lokalinis, spontaniškas, visai neparengtas, beviltiškas išpuolis, neturėjęs nei rimtų užmojų, nei padarinių. Net gana objektyvūs Rusijos istorikai O. Kenas ir A. Rupasovas rašė, kad aukščiausioji Sovietų vadovybė į šį pučą pirmiausia žiūrėjo kaip į „vietinių kovų“ reiškinį, nepriskirdami jo naujam revoliucinės ekspansijos etapui¹. Sovietiniai istorikai ypač sureikšmindavo pučo vietines, socialines bei ekonomines priežastis ir, vadovaudamiesi marksistine traktuote, įrodinėdavo, kad nei „apačios, nei viršūnės“ nebegalėjo gyventi senoviškai, todėl turėjęs prasiveržti revoliucinis sprogdymas. Tačiau bene išsamiausia šiam pučui skirtoje Augusto Sunilo (August Sunila) monografijoje, kaip ryškiausias viršūnių pakrikimo pavyzdys, tenurodomas politikų apsižodžiavimas, aršūs ginčai parlamente. Taip pat buvo sutirštinama ekonomikos krizė Estijoje, sunki darbininkų ir valstiečių padėtis². To, aišku, negalima neigti, juo labiau kad 1923 m. SSRS sumažino importą iš Estijos, ją dar užgriuvo nederlius, bankų machinacijos. Tačiau žmonių nepasitenkinimas ir nerimas negrėsė virsti masinio pasipriešinimo sąjūdžiu ar socialinės ir ekonominės struktūros pakeitimu.

Istoriografijoje dažnai įrodinėjama, kad patys estų komunistai ėmėsi iniciatyvos rengti savo šalyje perversmą, o Maskva juos prilaikiusi, nenoriai ėjusi į pagalbą. Tokia tendencija matyti Rusijos istorikų Julijos Michailovos ir Vadimo Roginskio pučui skirtame darbe³ ir iš dalies visai neseniai išėjusiame estų tyrinėtojo Jako Valgės (Jaak

¹ O. Н. Кен, А. И. Рупасов, 2002, с. 228.

² А. Сунила, 1982, с. 37–59.

³ Ю. Михайлова, В. Рогинский, 2013.

Valge) straipsnyje, nors tose publikacijose sovietinis inspiravimas pripažįstamas ir aptariamas, net nurodoma, kad pučo baigtis priklausė tik nuo SSRS pagalbos⁴.

Vertingos informacijos apie pučo peripetijas randame Josifo Linderio ir Sergejaus Čiurkino veikale „Raudonasis voratinklis“, kuriame detaliam nagrinėjamos Kominterno slaptosios operacijos per visą šios institucijos egzistavimo laikotarpį (1919–1943 m.)⁵. Gilintis į šias peripetijas padeda ir dvi išsamios Rusijos demokratinio sąjūdžio dalyvio, „Memorialo“ organizacijos kūrėjo Vladimiro Piatnickio knygos⁶, ypač dėl to, kad jos paremtos ne tik autoriaus tyrinėjimais, bet ir atsiminimais, mat jos skirtos autoriaus tėvo, Kominterno „pilkojo kardinolo“, ilgamečio tarptautinio skyriaus vadovo Osipo Piatnickio (gimusio Ukmergėje ir kurį laiką gyvenusio Kaune bei Vilniuje, 1937 m. represuoto) veiklai įamžinti.

Iš mūsų šalies istorikų tik komunistinio sąjūdžio tyrinėtojas Jonas Arvasevičius paskelbė publikaciją apie Talino pučą ir jo atgarsius Lietuvoje⁷. Tad tėra tik apologetinis šio įvykio vertinimas. Būtų aktualu detaliau jį išanalizuoti ir išsiaiškinti, kaip estams pavyko pasaulinės revoliucijos skvarbą sustabdyti ir neleisti jai skleistis į gretimas šalis.

Šaltinių šios temos tyrimui daugiausia randame Rusijos valstybiniame socialinės ir politinės istorijos archyve⁸, nes jame saugoma buvusio partinio archyvo medžiaga. Čia sukaupti dviejų svarbiausių institucijų, organizavusių inspiravimą, būtent: Kominterno ir politbiuro, dokumentai. Pastaroji institucija, kaip faktiškai aukščiausia tuometinės SSRS valdžia, aišku, vadovavo ir pirmajai, ir jos abi tapo revoliucijos eksporto rengimo štabu. Kominternas, žinoma, vadovavo visiems komunistams, taip pat Estijos kompartijai, tiksliau, ji buvo jo dalis. Vertingos medžiagos rasta ir Rusijos Federacijos užsienio politikos archyve⁹, mat partinių ir valstybinių organų veikla SSRS buvo susipynusi. Dalis šio archyvo dokumentų, susijusių su Talino pučo atgarsiais Latvijoje, jau yra skelbta¹⁰. Taip pat pradėta skelbti politbiuro ir Kominterno veiklos medžiaga¹¹. Svarbūs straipsnio temai, aišku, yra Estijos valstybės archyvo dokumentai, juo labiau kad jame kažkokiu paslaptingu būdu yra išlikę sovietinės žvalgybos Baltijos šalyse dokumentai¹². Panaudoti ir Lietuvos bei Latvijos archyvų dokumentai¹³. Juose saugomi šių valstybių pasiuntinių Estijoje Jono Aukštuolio ir Janio Seskio pranešimai iš Talino apie 1924 m. gruodžio

⁴ Я. Валге, 2015, с. 184.

⁵ И. Линдер, С. Чуркин, 2005, с. 282–298.

⁶ В. Пятницкий, 1998; В. Пятницкий, 2004.

⁷ И. Арвасявичюс, 1974.

⁸ Rusijos valstybinis socialinės ir politinės istorijos archyvas (toliau – RSPIA).

⁹ Rusijos Federacijos užsienio politikos archyvas (toliau – RFUPA).

¹⁰ „Восстание 1 декабря 1924 г. в Таллине в беседах советских и латвийских дипломатов и политиков“, in: *Россия и Латвия в потоке истории 2-я половина XIX – 1-я половина XX в.* Москва: Институт Всеобщей истории РАН, 2015, с. 238–301.

¹¹ Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б) и Европа. Решения „особой“ папки. 1923–1939, Москва: Российская политическая энциклопедия, 2001; Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б) и Коминтерн 1919–1943. Документы. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2004; Коминтерн и идея мировой революции. Документы, Москва: Наука, 1998.

¹² Estijos valstybės archyvas (toliau – EVA); Эстонско-латышско-литовский совместный семинар. Документы КГБ в Балтийских странах. Доклады. Таллинн, 1996.

¹³ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – Lietuvos CVA); Latvijos valstybės istorijos archyvas (toliau – Latvijos VIA).

1 d. pučą¹⁴. J. Seskio pranešimas jau yra skelbtas¹⁵. Tad įvairialypiai ir skirtingų šalių šaltiniai, papildantys arba koreguojantys vieni kitus, sudaro sąlygas tirti Talino pučą, jo inspiravimą ir įvertinti jį visų Baltijos valstybių tarptautinės situacijos kontekste.

Pučo prielaidos

Komunistinio maišto Taline sumanymas netraktuotinas kaip vien prieš Estiją nukreiptas bolševikų veiksmas. Daugelis jų lyderių, nors ir užėmę valdžią Rusijoje ir netgi joje įsitvirtinę, liko permanentinės revoliucijos šalininkai bei ideologai, aiškinantys, kad jų įsigalėjimas atsilikusioje, agrarinėje Rusijoje tėra pirmas žingsnis link neišvengiamo komunistinės revoliucijos triumfo pasaulyje. Todėl praktikuotas revoliucijos eksportas. Tai dar 1918 m. pabaigoje–1919 m. savo kailiu patyrė Baltijos šalys, 1920 m. – Lenkija. Po trejų metų energingais veiksmais sovietai bandė sukelti revoliuciją Vokietijoje, bet nerado būdo, kaip tenai permesti Raudonąją armiją. Nei Baltijos šalys, nei Lenkija nieku gyvu nesutiko jos praleisti. Svarstant šį opų permetimo klausimą 1923 m. rugpjūčio 21 d. politbiuro posėdyje Josifas Stalinas kalbėjo: „Mums labai svarbus ir reikalingas bendros sienos su Vokietija gabalėlis. Reikia pasistengti išplėsti (*сорвать*) vieną iš buržuazinių limitrofinių¹⁶ valstybių ir sukurti koridorių į Vokietiją. Revoliucijos momentui tai reikia paruošti.“¹⁷ Tačiau tokio koridoriaus Maskvai nutiesti tada nepavyko ir dar tais pačiais 1923 m. revoliucinis pakilimas Vokietijoje atslūgo. Vis dėlto koridoriaus sumanymas niekur nedingo. Tikėtasi, kad revoliucinis gaisras, sukeltas Estijoje, persimes į pietines Baltijos šalis ir šitaip atsivers sausumos kelias į Vokietiją, o tada jau kapitalizmo ir komunizmo galių balansas Europoje galės persisverti pastarojo naudai.

Aišku, neneigtinos ir pučo prielaidos pačioje Estijoje. Komunistų veikla joje buvo gana aktyvi, bet ją stipriai skatino 920 m. pasirašius estų ir sovietų taikos sutartį susiklostę glaudūs ūkiniai ryšiai su Rusija. Paradoksas yra tas, kad su Estija, kaip su pirmąja iš Baltijos šalių, pasirašę taikos sutartį ir pavertę ją savo langu į Europą, sovietai puolė ją iš vidaus – surengė bolševikinį perversmą, taigi surengė tik vienoje iš tų šalių. Taikos sutarties nauda atsirūgo ir pavojingu poveikiu iš išorės. Talino uoste Rusija gavo plačias prekybines zonas, kurias panaudojo ne tik verslui, bet ir antivalstybinei veiklai, piktnaudžiaudama eksteritorialumo teise. Tos zonos tiesiog virto komunizmo perkėla. Pavyzdžiui, Talino elevatoriaus vedėjas Ivanas Lehinas buvo gana aktyvus Kominterno valdininkas¹⁸. „Vneštorgo“ ir kitų sovietinių įmonių darbuotojai taip pat buvo aktyviai

¹⁴ Jono Aukštuolio pranešimas apie Talino pučą užsienio reikalų ministrui Voldemarui Čarneckiui, 1925-01-31, in: Lietuvos CVA, f. 383, ap. 7, b. 559, l. 108–121; Janis Seskis. Komunistu sacelšanānas 1. decembri Revelē, 1924-12-02, in: Latvijos VIA, f. 2575, ap. 15, b. 22, l. 68–72.

¹⁵ A. Stranga, 2000, 247–250 lpp.

¹⁶ Šitaip, mėgdžiojant Romos imperijos terminologiją, kai limitrofais (*limes* – lot. pasienis + *trophos* – gr. maitinantis) vadintos pasienio sritys, turėjusios išlaikyti tenai stovinčią imperijos kariuomenę, paniekinamai Rusijoje, o dažnai ir Vokietijoje vadintos Baltijos ir kitos valstybės, anksčiau priklausiusios Rusijai, bet po Pirmojo pasaulinio karo atgavusios ar sukūrusios Nepriklausomybę. Toks terminas buvo atkeliaavęs ir į sovietinę istoriografiją.

¹⁷ „Назначить Революцию в Германии на 9 Ноябрь“, in: *Вестник архива Президента Российской Федерации*. 1995, № 5, c. 124.

¹⁸ A. Stranga, 2000, 250. lpp.

įsitraukę į bolševikų organizacinį darbą. Taigi Estijai glaudūs ir, atrodytų, naudingi ryšiai su Maskva virto vidaus stabilumo išbandymu.

Savo veiklai komunistai mikliai išnaudojo demokratinės santvarkos galimybes. O Estija po Pirmojo pasaulinio karo tapo kone demokratiškiausia Europos šalis, neturėjusi net prezidento institucijos. Jos nenumatė pirmoji Estijos konstitucija. Valstybės vadovas, vadinamas seniūnu (*Riigivanem*), tiesa, buvo, bet labai silpnas, visiškai priklausomas nuo parlamento, kuris bet kada galėjo išreikšti jam nepasitikėjimą. Vyriausybės irgi neturėjo stiprių įgaliojimų, parlamentas jas galėjo kaitalioti it pirštines; tarpais jos atrodė lyg parlamento komisijos¹⁹. Tad parlamentas buvo padėties šeimininkas, karalių karalius, o komunistai mokėjo į jį prasibrauti, tiesa, netiesiogiai, o prisidengę įvairiais patraukliais demokratiniiais susivienijimais. Į pirmąjį, išrinktą 1920 m., jų prasibrovė 5, į antrąjį, išrinktą 1923 m., – jau 10. Pastarajame jų susivienijimas vadinosi „Vieningas darbininkų liaudies frontas“. Per rinkimus į Talino miesto tarybą tais pačiais metais šis frontas gavo 36 % balsų, o į Narvos ir Piarnu – po 35 %²⁰. Legali veikla, kaip mokė bolševikų vadas Vladimiras Leninas, buvo naudojama diskredituojant demokratines institucijas ir antivalstybinei veiklai. Jie plėtė savo įtaką profesinėse sąjungose, į talką jiemsėjo komjaunimas.

Tačiau Estijos kompartija neveikė šioje šalyje izoliuotai. Ji tebuvo bolševikinės sistemos dalis, finansuota ir vairuota iš SSRS sostinės. Estijos kompartija buvo Kominterno signatarė, jos atstovas 1919 m. kovo 6 d. pasirašė šios organizacijos įsteigimo manifestą²¹. Žinoma, kiekviena kompartija galėjo reikšti iniciatyvą, siekdama greičiau užimti valdžią, nevengė savigyros, norėdama įsiteikti maskviškiams šeimininkams, rodė, kad tam užėmimui sąlygos pribrendusios, ir šitaip tikėjosi savo veiklai „išmušti“ daugiau pinigų.

Rusijos ir Estijos archyvinė medžiaga rodytų, kad mintis apie pučą brendo abiejose valstybėse. 1924 m. vasarį tarp estų komunistų gimsta pasiryžimas rengti perversmą. Jie patys, aišku, negali dėl jo apsispręsti, todėl vieną iš savo lyderių, Otą Restą (Otto Rästas), jau kitą mėnesį siunčia į Rusiją gauti leidimo perversmui ir, žinoma, paramos²². Tačiau atvykėlis nelieka čia svečias, o beveik iš karto yra įdarbinamas Kominterno vykdomajame komitete ir kaip šios organizacijos narys ruošia perversmo planus bei dalyvauja kuriant estų sekcijos karinį skyrių. Perversmo rengimas Estijoje šiuo požiūriu panašėjo į jo ruošą Vokietijoje. Pastarosios kompartija irgi turėjo karinį skyrių. Skirtumas buvo tas, kad Estijos atveju perversmas daugiausia rengtas ne tiek perversmo šalyje, kiek jos pasienyje su Rusija, kur rengti revoliucionierių, ginklų, karinių medžiagų ir kariuomenės permetimo per sieną punktai, net specialūs koridoriai; vienas iš tokių kurtas 12 km į šiaurę nuo Narvos²³.

Šiaip ar taip, pučo sumanymas ir juo labiau jo vykdymas daugiau priklausė nuo Maskvos nei nuo Estijos komunistų. Maskvoje galėjo rasti ir pats sumanymas. Mat dar IV

¹⁹ Z. Butkus, 2003, p. 160–165.

²⁰ Я. Валге, 2015, с. 185.

²¹ Коминтерн и идея мировой революции. Документы, 1998, с. 113.

²² Estijos kompartijos pranešimai Kominternui, 1924-03-01–06-30, in: EVA, f. 25, ap. 1, b. 106, p. 6.

²³ Я. Валге, 2015, с. 192.

Kominterno kongresas sustiprino šio susivienijimo centralizaciją ir tiesioginį vadovavimą kompartijoms, vyko intensyvus jų „bolševikinimas“. Įsteigtos naujos centrinės komisijos, bene svarbiausia iš jų buvo 1923 m. įkurta Nuolatinė nelegali komisija, kuri turėjo stebėti ir tirti politinę bei ekonominę padėtį užsienio šalyse, ypač tos padėties stabilumo aspektu, ir vadovauti užsienio kompartijoms. Ši komisija privalėjo stebėti, tiesiog „tykoti“, kurioje šalyje bręš vidinė krizė ir bus galima imtis sustiprinto komunistinio veikimo. Tokios priežiūros taikiklyje atsidūrė Baltijos šalys ir kai kurios kitos valstybės, buvusios tarp Rusijos ir Vokietijos. Dar svarbu pažymėti, kad Nuolatinė nelegali komisija veikė sutartinai su sovietine žvalgyba, pirmiausia su 1922 m. įkurta Valstybės politine valdyba (ГПУ), jos Užsienio skyriumi. Dar įdomiau, kad šiam skyriui ir Kominterno Nuolatinėi nelegaliai komisijai vadovavo tas pats asmuo – Meras Triliseras (Мерс Абрамович Трилисцер)²⁴. Tad Kominternas ir žvalgyba veikė ne tik sutartinai, bet ir kartu; sovietinės pasiuntinybės kai kada laikėsi nuo jų atokiau, bet trijų institucijų ryšys buvo neabejotinas. Prie jų jungėsi ir sovietų karinė žvalgyba. Jos darbuotojas Haroldas Tumeltau (Гарольд Туммельтай) kartu su jau minėtu O. Restu bei estų kompartijos rusų biuro sekretoriumi Rudolfu Vakmanu (Рудольф Вакманн) sudarė pučo rengimo štabą, vadinamąją karinę trijulę (rus. *военную тройку*). Detalų pučo planą kūrė iš Maskvos į Taliną atvykęs Raudonosios armijos štabo karininkas Karlas Trakmanas.

Daugelio sovietinių grandžių išitraukimas į gruodžio 1 d. pučą rodytų, kad būta aukščiausio lygio sankcijos. Tai buvo tarsi J. Stalino debiutas – po V. Lenino mirties į valdžios olimpą jis kilo kaip ant mielių, bet graužė apmaudas, nepavykus į savo rankas perimti Vokietijos, nepavykus net įveikti kelyje į ją esančių naujų valstybių barjero. Nepamiršo naujasis vadas ir jau minėtos prieš metus mestos frazės, jog reikia „išplėsti“ vieną iš „limitrofinių“ valstybių, kad atsivertų tiesioginė siena su Vokietija. Nenorėjo atsilikti ir kitas pretendentas į lyderius – Grigorijus Zinovjevas, siekęs bent kiek atsigriebti už nesėkmę Vokietijoje. Stengtasi remtis ir „sėkmingu“ pavyzdžiu – Gruzijos okupacija 1921 m. Kitas pretendentas į sovietinius lyderius, iškiliasias pasaulinės revoliucijos šulas Levas Trockis, tos okupacijos patyrimą apibendrino mikliai, jau kitais metais šia tema išleido knygą²⁵, kurią tuoj imtasi versti į prancūzų bei kitas kalbas²⁶.

Pasirengimas pučui ir jo konspiravimas

Pirmieji pučo inspiravimo ženklai nelengvai apčiuopiami dėl jo ypatingo slaptumo ir sustiprintos konspiracijos, kuria sovietams tapo ypač aktualu rūpintis, kai ėmė ryškėti tiesioginiai jų veiksmai per ką tik žlugusį bandymą surengti perversmą Vokietijoje. Mat tenai į teisėsaugos rankas pakliuvo vokiečių kompartijos karinio skyriaus ir teroristinės grupės, vokiško „čeka“, kūrėjas, sovietų kariškis generolas Piotras Skobelevskis (Пётр

²⁴ Коминтерн и идея мировой революции. Документы, 1998, с. 22; Москва–Берлин, 2011, т. 1, с. 738; А. Рупасов, 2008, с. 40.

²⁵ Л. Троцкий, 1922.

²⁶ Vienas iš bolševikų lyderių, Karlas Radekas, 1922 m. balandžio 28 d. rašte G. Zinovjevui aiškino, kad L. Trockio knygos vertimas į prancūzų kalbą kol kas nesėkmingas – pavedė vertėjas, vietoj knygos teksto atsiuntęs Šv. Antano relikvijas (Коминтерн и идея мировой революции. Документы, 1998, с. 395, 397).

Скобелевский), vadintas slapyvardžiais „Volodka“, „Helmutu“, „Volfu“. Teisiamųjų suole atsidūrė 16 tos grupės veikėjų, išryškėjo sovietinės pasiuntinybės, ypač karo atašė, inspiracinis vaidmuo (pasiuntinybėje P. Skobelevskis turėjo savo biurą)²⁷. Šiam klausimui ištirti politbiuras sudarė specialią komisiją; tiek jis, tiek Kominternas griebėsi įvairių priemonių, net bandė paveikti suimtųjų liudijimus. Kad atsvertų ar neutralizuotų šį skandalą, bolševikai suėmė grupę į Rusiją atvykusių vokiečių studentų ir apkaltino juos nebūtais dalykais (suimti ir apkaltinti studentus rekomendavo minėta politbiuro komisija)²⁸.

Tokie politikos Vokietijoje padariniai nesutrukdė bolševikams panašiai elgtis ir su Estija, tik imta veikti dar atsargiau ir labiau maskuotis. Tai netiesiogiai rodytų 1924 m. liepos 31 d. J. Stalino pasiūlymai taisyti V Kominterno kongreso rezoliucijas nacionaliniu ir kolonijų klausimais. J. Stalinas nurodė tiesiogiai nereikalauti, kad ukrainiečių ir baltarusių žemės būtų prijungtos prie SSRS, o formuluoti tą patį reikalavimą „atsargiau ir kukliau“, būtent pasakyti, jog reikia suvienyti Ukrainą ir Baltarusiją, kurias imperialistinės valstybės yra padalijusios į atskiras dalis. Šitaip būsią išvengta kaltinimų, esą kongresas siekia ne išvaduoti tautas, o išplėsti Rusijos teritoriją; tikrasis siekis nuo šių pataisų nepasikeisiąs, juk vis vien „atėjus laikui“ šios dalys „susiglaus“ su SSRS (niekur kitur jos nesidėsiančios)²⁹. Ar panašiai negalvota ir apie Baltijos šalis?

Apie pasirengimą pučui galėtų liudyti dar šis faktas. Likus pusmečiui iki pučo bolševikai pakeitė savo pasiuntinį Taline. Jau ankstesnis pasiuntinys Leonidas Starkas estams turėjo būti įtartinas, nes prieš paskyrimą rengė pirmiau minėtą Gruzijos okupaciją. Dabar žengta dar toliau, 1924 m. birželio 21 d. pasiuntiniu Taline sovietai paskyrė žymų Kominterno veikėją, buvusį V. Lenino bendražygį, iš Trakų karaimų giminės kilusį Michailą Kobeckį (Михаил Кобецкий), kuris kūrė Kominterną, 1919 m. tapo žurnalo „Коммунистический интернационал“ vyriausiuoju redaktoriumi, kitais metais buvo įtrauktas į šios organizacijos Vykdomąjį komitetą, o 1921–1923 m. dirbo to komiteto sekretoriumi³⁰. Gal nėra atsitiktinumas, kad pasaulinės revoliucijos štabo sekretoriato vadovui atvykus į Estiją, neilgai trukus joje įvyko tos revoliucijos proveržis. Nemažai diplomatų stebėjosi estų „drąsa“ išduoti agremaną revoliucijos kurstytojui. Net tiesioginis pasiuntinio viršininkas G. Čičerinas nepritarė M. Kobeckio skyrimui į Taliną, dar kovo mėn. jam rašęs, kad Kominterio funkcionierius, tapęs diplomatu, gali tik pakenkti Maskvos politikai, jos pasauliniam autoritetui³¹. Bet sprendimus dėl pasiuntinių skyrimo priimdavo politbiuras, kuriam prioritetas dažnai buvo ne geri santykiai su kaimynais, o revoliucijos plėtra.

Nors M. Kobeckis tiesiogiai pučo rengimu nebuvo įtariamasis, nepraėjus nė dekadai po jo, gruodžio 10 d., jis iš Talino turėjo išvykti – buvo paskirtas pasiuntiniu Danijoje, kur 1908–1917 m. plėtojo revoliucinę veiklą

²⁷ М. Бубер-Нейман, *Мировая революция и сталинский режим. Записки очевидца о деятельности Коминтерна в 1920–1930-х гг.*, Москва, 1995, с. 33.

²⁸ Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б) и Коминтерн 1919–1943. Документы, с. 289, 297, 313.

²⁹ Ibid., p. 270.

³⁰ SSRS jis labiau buvo žinomas kaip „Didysis ateistas“, mat nuo 1926 m. vadovavo „bedievių sąjungai“ ir redagavo žurnalą „Bedievis“ (*Безбожник*).

³¹ G. Čičerino laiškas M. Kobeckui, 1924-03-19, in: RFUPA, f. 04, ap. 47, sg. 293, b. 54222, l. 8.

Sąlygas pučui brandino ir, atrodo, nenuosekli estų valdžios pozicija dėl komunistų veiklos užkardymo. Plataus masto priemonių imtasi tik 1924 m. sausio 21 d. – buvo suimta pusantro šimto komunistinių veikėjų, tarp jų ir parlamento deputatų³². Netruko išaiškėti ir jų ryšiai su sovietine pasiuntinybe. Estijos valdžia šito neslėpė, bet, L. Starkui įteikus protesto notą³³ ir pagrasius išvykti iš Talino nutraukiant diplomatinis santykius, ji kapituliavo – pasiuntė jam atsiprašantią notą, kurioje faktiškai paneigė kaltinimus dėl Sovietų valdžios veiksmų³⁴. Vis dėlto suimtieji buvo teisiami, prasidėjo vadinamoji „149 byla“. Tik 7 buvo išteisinti, 46 – nuteisti kalėti iki gyvos galvos, o vienas – Janas Tompas – mirties bausme, sušaudyti. Nepaisant jo, kaip parlamento nario, neliečiamumo, lapkričio 14 d. nuosprendis buvo įvykdytas³⁵. Tai buvo drastiškas sprendimas, galėjęs stiprinti Estijos komunistų ir jų šeiminkų iš Rusijos įniršį.

Lietuvos pasiuntinys Estijoje Jonas Aukštuolis savo pranešime apie gruodžio 1 d. pučą kėlė versiją, kad jį galėjęs paskatinti ir Prancūzijos Sovietams suteiktas pripažinimas *de jure*³⁶. Nekalbama čia, aišku, apie galimą J. Stalino „padėką“ Vakarams už pripažinimą. Spėliojama, neva už *de jure* Maskva pažadėjusi „sustabdyti komunistinę propagandą Lenkijoje“, o prancūzai savo ruožtu pareiškę visišką nesuinteresuotumą „kitomis Rusijos pasienio valstybėmis“³⁷, taigi ir Baltijos šalimis. Nors tokia spėlionė sunkiai tikėtina, vis dėlto slaptų kontaktų tarp Paryžiaus ir Maskvos būta. Ši tarp prancūzų valdančiųjų turėjo jai simpatizuojančiųjų. Vienas iš jų – Prancūzijos finansų ministras Anatolis de Monzi (Anatole de Monzie) – organizavo plačią SSRS tarptautinio pripažinimo kampaniją, 1923 m. buvo atvykęs į Maskvą, derėjosi su aukščiausiais sovietų pareigūnais, svarstė su jais Rytų Europos pertvarkymo planus, vadovavo santykių su Rusija gerinimo komisijai. Dėl galimų jo slaptų susitarimų su Maskva nerimavo ir Vokietijos diplomatai³⁸.

Akivaizdžiausias Talino pučo išorinės kilmės įrodymas yra politbiuro dokumentai, kurių dalis jau skelbta. Ši institucija komunistinio sukilimo galimybes svarstė rugpjūčio 16 d. ir, kaip įprasta, suformavo šiam reikalui komisiją, kurią sudarė net du politbiuro nariai – G. Zinovjevas ir Levas Kamenevas, taip pat žvalgybos specialistai³⁹. Rugpjūčio 28 d. posėdyje komisija jau pristatė pranešimą ir pasiūlė sprendimus, iš kurių tris politbiuras patvirtino. Pirmasis numatė „suteikti estų kompartijai kovinį pobūdį“, paremiant jos pasirengimą ginklu atremti „fašistinio perversmo mėginimus“⁴⁰. Apie joki „fašistinių perversmą“ tikrų žinių nėra. Tai veikiausiai tebuvo tik sukurta legenda, kad būtų galima pateisinti pučą.

³² А. Суни́ла, 1982, с. 85.

³³ Документы внешней политики СССР, 1963, т. 7, с. 55–57.

³⁴ Ibid., p. 57–58.

³⁵ А. Суни́ла, 1982, с. 126.

³⁶ Jono Aukštuolio pranešimas apie Talino pučą užsienio reikalų ministrui Voldemarui Čarneckiui, 1925-01-31, in: Lietuvos CVA, f. 383, ap. 7, b. 559, l. 110.

³⁷ Ibid.

³⁸ Москва–Берлин, 2011, т. 1, с. 196–197.

³⁹ Politbiuro posėdžio protokolas, 1924-08-16, in: RSPIA, f. 17, ap. 163, b. 446, l. 19.

⁴⁰ Rugpjūčio 28 d. politbiuro posėdžio protokolas jau skelbtas dviejuose leidiniuose: Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б) и Коминтерн 1919–1943. Документы, 2004, с. 273–274; Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б) и Европа, 2001, с. 51.

Antrajame sprendime nurodyta „patikrinti ekonominę ir politinę Estijos padėtį“ ir „revoliucinio bruzdėjimo laipsnį“, leidžiantį tikėtis „judėjimo sėkmės“⁴¹, trečiasis įpareigojo pučo reikalams sudaryti „nuolatinę komisiją“ (taigi naują, jau ne laikiną, o nuolatinę), į kurią įėjo ir diplomatijos šefas Georgijus Čičerinas. Šią komisiją imta vadinti estiška. Taigi sprendimas imtis ryžtingų veiksmų buvo priimtas aukščiausiu lygiu, kaip rašė minėtas O. Restas, su „šeimininko“, t. y. J. Stalino, žinia. Paskui pučo ruošą įgauna pagreitį, jau nebebuvo dilemos: rengti ar nerengti, o tik – kaip rengti, kad jis būtų sėkmingas. Siekiant sėkmės, sovietinė vadovybė sukilimui organizuoti, pirmiausia ginklams pirkti ir kaupti skyrė pinigų, tarp kitko, ginklai buvo gabenami paprasčiausiai traukiniu Maskva–Talinas, vežė juos traukinio palydovai⁴². Sovietų Sąjungoje formuoti sukilimo vykdytojų daliniai. Buvo parengta per 1 000 smogikų, vien Leningrade – 400; jų telkta Maskvoje, Pskove, kituose Rusijos miestuose. Latvių šauliai Maskvoje suspietė 200 gerai parengtų karinių specialistų būrį, o Internacionalinė karinė mokykla – 300 kariūnų dalinį. Stiprinti jų permetimo per sieną punktai, ne viena sovietinė institucija gavo specialias užduotis, pavyzdžiui, Užsienio prekybos komisariatas turėjo paspausti Estiją ekonomiškai, o žvalgyba – ištirti jos kariuomenę⁴³ ir panašiai. Sovietinė vadovybė perversmo rengėjams leido suprasti, kad pasiūs į Estiją ir savo ginkluotąsias pajėgas, jei tik perversmas nusiseks. Estijos sovietizacija tada ir bus nulemta.

Kad perversmui Estijoje tikrai ruošiasi, rodytų ir kilęs sujudimas aukščiausiuose Sovietų valdžios sluoksniuose likus maždaug mėnesiui iki pučo. Lapkričio pradžioje buvo nuspręsta, kad į Estijos komisiją įeis pats J. Stalinas, o šio mėnesio 17 d. perversmo Estijoje klausimas svarstytas politbiuro posėdyje. Pranešimą šiuo klausimu darė jau ne partinis lyderis, o karinis veikėjas, Raudonosios armijos štabo viršininkas, karinių reikalų komisaro pavaduotojas Michailas Frunzė (Михаил Фрунзе), kuris buvo žymus karvedys, karinis teoretikas ir armijos reformatorius, taip pat ryškus revoliucionierius, dar per bolševikinį perversmą kareivių tarybose atstovavęs Vilniaus gubernijai, vadovavęs sovietinės valdžios diegimui Vidurinėje Azijoje ir užėmęs Krymą 1920 m. Jis vadovavo ir tarptautinėms karinėms misijoms, pavyzdžiui, 1921 m. vyko į Turkiją, kovojusią prieš Antantės pajėgas. Aišku, jis buvo įkopęs ir į partinį elitą – 1924 m. ėjo įtakingas kandidato į politbiuro narius pareigas ir tarsi galėjo patikrinti, ko verta jo sumanyta ir rengta Raudonosios armijos reforma.

Lapkričio 17 d. posėdyje politbiuras, išklausęs M. Frunzės pranešimą, sudarė visai naują, jau paskutinę perversmo Estijoje organizavimo komisiją, kuriai priklausė J. Stalinas, G. Zinovjevas, G. Čičerinas, M. Frunzė, L. Trockis ir Josifas Unšliktas (Иосиф Уншликт)⁴⁴, vadovavęs Raudonosios armijos aprūpinimui ir kuravęs visą sovietinę žvalgybą. Tai buvo autoritetingiausia, aukščiausio lygio komisija, „kone visas politbiuras“, anot istoriko J. Valgės, aukštesnio lygio tuometinėje SSRS negalėjo nė būti⁴⁵. Komisijos darbą turėjo organizuoti ir jai vadovauti M. Frunzė, o tai irgi galėtų rodyti, kad karinės

⁴¹ Ibid.

⁴² Я. Валге, 2015, с. 191.

⁴³ Ibid., p. 188, 193.

⁴⁴ Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б) и Коминтерн 1919 – 1943. Документы, 2004, с. 279.

⁴⁵ Я. Валге, 2015, с. 192.

priemonės tada jau tapo svarbiausios. Be įvairialypės pagalbos perversmininkams, invazijai rengta ir Raudonoji armija, jos daliniai telkti prie Estijos ir net Latvijos sienos, Pskovo ir Leningrado karinėse apygardose skelbta dalinė mobilizacija, sovietiniame Baltijos laivyne buvo įvesta kovinė parengtis ir jis tik laukė M. Frunzės įsakymo veikti⁴⁶. Keturi sovietiniai karo laivai buvo pasirenge išlaipinti desantą Taline⁴⁷, taip pat ketinta perversmininkams siūsti į pagalbą lėktuvų ir povandeninį laivą ryšiams palaikyti⁴⁸.

Apskritai, dėl sovietų ketinimo inspiruoti perversmą Estijoje abejonių neturėtų kilti, tačiau lieka neaiškumų dėl atskirų sovietinių institucijų (karinių, žvalgybinių, Užsienio reikalų liaudies komisariato, Kominterno, politbiuro) vaidmens jį rengiant, dėl tų institucijų tarpusavio varžytuvių ar trinties, pagaliau dėl sprendimo priėmimo mechanizmo SSRS valdžios virtuvėje. Kad trintis buvo, rodytų net trys politbiuro komisijos, sudarytos Estijos reikalams spręsti. Daug neaiškumų išsisklaidytų, jei tyrinėtojai turėtų išsamesnį lapkričio 17 d. politbiuro posėdžio protokolą, jei turėtume jo stenogramą. Deja, jis, kaip ir beveik visi šios institucijos protokolai, yra lakoniškas – tėra įvardyti svarstomi klausimai ir priimti nutarimai. Tad šiuo atveju, kaip ir daugeliu kitų, išlieka atviras klausimas, kada bus istorikams prieinamos politbiuro posėdžių stenogramos ir ar jos iš viso yra išlikusios, o galgi jos nė nebuvo nuolat rengiamos. 1923 m. politbiuro darbo reglamentas numatė, kad stenografuojami pranešimai, baigiamasis žodis, o debatai – tik politbiurui nusprendus⁴⁹. Tai buvo tarsi išimtiniai atvejai. Tėra žinoma tik vienui vieno posėdžio, įvykusio 1923 m. rugpjūčio 23 d., stenograma, kuri liudija apie kruopštų politbiuro pasirengimą skatinti revoliuciją Vokietijoje ir panaudoti tam reikalui Baltijos šalis⁵⁰.

Stenogramas tebegaubiančios paslaptys gali būti aiškinamos ir menku jų funkcionalumu. Juk politbiuro sprendimus turėjo besąlygiškai vykdyti visi kiti sovietiniai valdžios organai, todėl jiems tereikėjo žinoti tik jo nutarimus, o kaip, po kokių debatų jie buvo priimami – net nederėjo domėtis. Politbiuras buvo tarsi sudievinamas. Jo pavadinimą net vengta minėti, dažniausiai jis vadintas – „Aukščiausioji instancija“ (*Высшая инстанция*). Anot Rusijos istoriko Olego Chlevniuko, šios instancijos nariai galėjo visiškai pagrįstai pasakyti: „Valstybė – tai aš.“⁵¹

Kita vertus, nereikėtų įsivaizduoti sovietinės valdžios kaip monolito. Apie tai istorikas dr. Česlovas Laurinavičius, charakterizuodamas tą valdžią XX a. trečiojo dešimtmečio pradžioje, yra pasakęs: „<...> tikslinga būtų išskirti Kominterną su jam priklausančiomis KP organizacijomis, taip pat Raudonąją armiją, kaip karinę struktūrą, taip pat diplomatinę tarnybą, atstovaujamą užsienio reikalų liaudies komisariato, ir pagaliau politinę vadovybę – VKP(b)CK bei Politinį biurą. Virš visos tos struktūros stovėjo Lenino figūra, kuri, kaip jau ne kartą pastebėta, pasižymėjo fenomenaliu dvilypumu derinant doktrinos rigorizmą su valstybininko pragmatizmu.“⁵²

⁴⁶ Ю. Михайлова, В. Рогинский, 2013, с. 89.

⁴⁷ Janis Seskis, Komunistu sacelšanās 1. decembri Revelē, 1924 12-12-02, in: A. Stranga, 2000, 247–250. lpp.

⁴⁸ Я. Валге, 2015, с. 197.

⁴⁹ RSPIA, f. 17, ap. 3, b. 360, l. 12–13.

⁵⁰ „Назначить Революцию в Германию на 9 Ноября“, in: *Вестник архива Президента Российской Федерации*, 1995, № 5, с. 115–139.

⁵¹ О. Хлевнюк, 1996, с. 3.

⁵² Dr. Česlovo Laurinavičiaus asmeninis archyvas. Dėkoju Jam, leidusiam pasinaudoti savo archyvu.

Vladimirui Leninui mirus, aišku, vyko valdžių galios pokyčiai. Net jam pasiligojus, maždaug nuo 1922 m. pabaigos, ėmė aižėti „demokratinio centralizmo“ principai, ryškėjo J. Stalino vienvaldiškumas, bet jam dar galėjo kibti į atlapus G. Zinovjevas ir L. Trockis, pastarojo funkcijos, pirmiausia įtaka kariuomenėje buvo perleidžiamos M. Frunzei. Neatmestina tikimybė, kad ši konkurencinė kova palietė ir revoliucijos eksporto reikalus ir galėjo veikti perversmo Estijoje ruošą. Net randasi nuomonė, neva su nepasisėkusi perversmu Estijoje J. Stalinas galėjęs G. Zinovjevą „pakišti“. Ar ne šitaip reikėtų suprasti kai kurių Rusijos istorikų samprotavimus, esą perversmo Taline rengimas tebuvęs tik vieno G. Zinovjevo „kūrinys“, prie kurio kiti politbiuro nariai, netgi J. Stalinas, nenorėję prisidėti⁵³.

Iš tikrųjų, rengiant perversmą Estijoje, iniciatyva priklausė Kominternui, „pasyviausiai“ laikėsi Užsienio reikalų liaudies komisariatas ir jo vadovas G. Čičerinas. Kaip minėta, jis nenorėjo, kad pasiuntiniu į Taliną būtų siunčiamas Kominterno veikėjas M. Kobeckis. Toks „pasyvumas“ jau tarsi buvo tradicija. Juk sovietinių diplomatinė tarnybų veiklą apsunkindavo užsienyje vykdomas komunistinio sąjūdžio rėmimas, kai pinigai, literatūra tam sąjūdžiui remti buvo slepiami diplomatiname bagaže, kai jo veikėjai buvo įdarbinami pasiuntinybėse. Tarp sovietinių pasiuntinių ir Kominterno veikėjų net kildavo konfliktų. Šiuo požiūriu labai charakteringas pirmojo Sovietų pasiuntinio Estijoje ir vėlesnio komisaro Maksimo Litvinovo draugiškas, asmeninis 1923 m. laiškas į Prahą paskirtam pasiuntiniui Konstantinui Jurenevui (Константин Юрнев). Laiške patariama: „Pokalbiuose su komunistais būkite atsargus atsiliepdamas apie kompartiją ir Kominterno darbą. Savo veiklos pradžioje Prahoje Mostovenko⁵⁴ sukėlė Maskvoje prieš save stiprų Kominterno pasipiktinimą ir vos nebuvo patrauktas į partinį teismą, nuo kurio aš jį išgelbėjau tik didelėmis pastangomis. Jau geriau į tuos reikalus visiškai nesikišti.“⁵⁵

Nemažai „patarnavimų“ SSRS diplomatinei tarnybai tekdavo atlikti ir savo šalies karinės bei politinės žvalgybos institucijoms, kurios už tai, užuot padėkojusios, neretai žerdavo priekaištų tai tarnybai ir ją dar skųsdavo sovietiniams lyderiams. J. Stalinas, pavyzdžiui, buvo labiau linkęs pasikliauti žvalgybininkų nei diplomatų pranešimais apie padėtį užsienio šalyse. Jis mėgdavo sakyti, kad diplomatai žlugdo tai, ką žvalgybininkai ar kariškiai jau yra nuveikę revoliucinio sąjūdžio reikalui.

Tačiau diplomatinė tarnyba, kad ir spyriodamasi, pasyviau ar aktyviau turėdavo prisidėti prie šio reikalo, nors ir matė, kad tai gali pakenkti jos tiesioginėms funkcijoms. Institucinė trintis, aišku, galėjo paveikti bendros politikos veiksmingumą, bet vargu ar ji buvo pagrindinė pučo nesėkmės priežastis. Tas priežastis aiškinantis kartais teigiama, jog pučo išvakarėse, lapkričio 30 d., M. Frunzė nurodęs O. Riastui laikinai stabdyti perversmo organizavimą. J. Valgė spėja, kad tokį sprendimą galėjęs priimti J. Stalinas⁵⁶. Tačiau jokio dokumentuoto įrodymo, pasirašyto tokio sprendimo autorių, nėra surasta, o kai kurie faktai rodytų, kad sprendimo aukščiausiu lygmeniu galėjo ir nebūti. Juk minėta, kad dalinė mobilizacija Pskovo apskrityje buvo paskelbta lapkričio 28 d., ir maždaug tuo

⁵³ О. Кен, А. Рупасов, 2002, с. 228.

⁵⁴ Pavelas Mostovenko – Sovietų diplomatas, 1921 m. rezidavęs ir Kaune.

⁵⁵ M. Litvinovo asmeninis laiškas K. Jurenevui 1923 04 14, in: RSPIA, f. 159, ap. 2, b. 2, l. 49.

⁵⁶ Я. Валге, 2015, с. 194.

metu trys šarvuoti traukiniai stovėjo ties Narva Estijos pasienyje, o perversmo dienos vakare sovietinis Baltijos laivynas net mėgino Taline išlaipinti desantą⁵⁷. Sovietinę kariuomenę (pavyzdžiui, 56 pėstininkų diviziją⁵⁸) nuo Estijos sienos imta atitraukti tik pučui pralaimėjus. Perversmo rengimas Sovietuose buvo tiek įsisiūbavęs, kad apie jį žinojo tenai įsigyvenę kitų kompartijų lyderiai. Štai komunistinis Rusijos latvių laikraštis „Krievijas Cīņa“ lapkričio 29 d. jau atvirai rašė: „Rytoj estų buržuazijos likimą nulems darbininkai.“⁵⁹ Dieną anksčiau panašiai tvirtino „Ленинградская правда“⁶⁰ ir dar keli sovietiniai spaudos organai.

Baigiamieji pasirengimo veiksmai nerodo jokių atsitraukimo ženklų. Štai lapkričio 29 d. įvyko Estijos kompartijos Centro komiteto ir komjaunimo vadovybės jungtinis posėdis, kuriame buvo patvirtintas sukilimo planas ir suformuotas karinis revoliucinis komitetas iš dešimties žmonių. Komiteto štabo viršininku tapo Karlas Rimas (Карл РИММ), o jis ką tik, tais pačiais 1924 m., buvo baigęs Raudonosios armijos Karo akademią ir vėliau pasižymėjo kaip įtakingas ir žymus sovietinės karinės žvalgybos veikėjas, buvo garsiojo Richardo Zorgės (Richard Sorge), rezidavusio Šanchajuje, pavaduotoju. Negalėjo jis juk neklausyti M. Frunzės ar nepalaikyti su juo ryšio. Pati perversmo data (naktis iš lapkričio 30 į gruodžio 1 d., t. y. iš sekmadienio į pirmadienį) buvo parinkta neatsitiktinai, o iš anksto gerai apskaičiuotą tų dienų pranašumus. Gyventojų gausa, pasivaikščiojimai ir kitoks judėjimas miesto gatvėmis sudarė sąlygas nesukeliant įtarimo, užmaskuota forma permesi kovines grupes į perversmo startines pozicijas, į jau parengtas konspiracines patalpas. Pagaliau J. Linderis ir S. Čiurkinas, Talino pučo raidą nagrinėję visos Kominterno konspiracinės veiklos kontekste, apie to pučo stabdymus nė neužsimena⁶¹. Apie tai neužsimena ir jau nurodytas O. Piatnickis.

„Paskutinės minutės“ atšaukimo versija yra galbūt patogi komunistinio sukilimo pralaimėjimui paaiškinti, bet jos pagrindimas išlieka abejotinas. Dažniausiai samprotaujama, kad perversmo stabdymą galėjęs paskatinti jo rengėjų nepakankamas pasirengimas ir silpnas jų ryšys su maskviškiais šeimininkais. Rašoma, neva pati Maskva galėjusi išsigąsti konflikto ne tik su Estija, bet ir su Latvija ar Suomija, o gal ir galimos konfrontacijos su Vakarų valstybėmis. Bet prieš metus gal šimteriopai pavojingesnio konflikto grėsmė nesutrukdė sovietams rengti perversmo Vokietijoje.

Atšaukimo versijai iš dalies būtų palankus tas faktas, kad M. Frunzės ir L. Trockio karinės doktrinos stipriai skyrėsi, bet ir šiuo atveju tektų atsiminti, jog ir pirmasis buvo revoliucinio karo šalininkas⁶². Galbūt atšaukimo versija remiasi nenoru pripažinti, kad mažytė Estija galingos Sovietų imperijos organizuotą perversmą sugebėjo užgniaužti dar užuomazgoje. Štai vokiečių istorikas Bertas Hopė (Bert Hoppe), rašęs apie J. Stalino

⁵⁷ Jono Aukštuolio pranešimas apie Talino pučą užsienio reikalų ministrui Voldemarui Čarneckiui, 1925-01-31, in: Lietuvos CVA, f. 383, ap. 7, b. 559, l. 119; Janis Seskis, Komunistu sacelšanānas 1. decembri Revelē, 1924 12-12-02, in: A. Stranga, 2000, 247–250. lpp.

⁵⁸ A. Stranga, 2000, 162. lpp.

⁵⁹ Cit iš: ten pat, p. 161.

⁶⁰ Jono Aukštuolio pranešimas apie Talino pučą užsienio reikalų ministrui Voldemarui Čarneckiui, 1925-01-31, in: Lietuvos CVA, f. 383, ap. 7, b. 559, l. 120.

⁶¹ И. Линдер, С. Чуркин, 2005, с. 282–291.

⁶² T. Tonbergs, 2003, 154 lpp.

politikos poveikį užsienio kompartijoms, Talino pučo nė nemini, dargi pažymi, neva 1923 m. perversmo inspiravimas Vokietijoje buvęs paskutinis bandymas sukelti revoliuciją Europoje ligi pat Antrojo pasaulinio karo⁶³.

Bandymas užgrobti valdžią

Talino pučas buvo rimta, iš anksto suplanuota, tipiška bolševikinė valdžios užgrobimo akcija, netikėtai buvo užpultas aukščiausiosios valdžios ir jėgos struktūrų bei pašto ir telegrafo institucijos. Dar naktį specialios perversmininkų grupės susprogdino du geležinkelio tiltus, kad vyriausybė nebegalėtų iš Tartu į Taliną perimesti kavalerijos pulko ir nebegalėtų į sostinę prisitraukti šarvuotų traukinių⁶⁴. Ankstų gruodžio 1 d. rytą (5 val.) valstybines įstaigas puolė maždaug 300 parengtų ir gerai ginkluotų smogikų, daugiau nei pusė iš jų buvo neseniai atvykę iš Rusijos ir tik 8 Estijos fabrikų darbininkai. Kad ir laikinai, smogikai buvo užėmę parlamento ir vyriausybės rezidenciją – Tompea, kur gyveno ir valstybės vadovas Frydrichas Akelis⁶⁵. Tik per plauką jis išliko gyvas. Maištininkai išlaužė duris, bet valstybės vadovas, sūnaus padedamas, spėjo perbėgti į tolimesnius kambarius ir pasislėpti rūsyje. Drąsi tarnaitė nurodė, kad jis viršutiniame aukšte. Laiko buvo laimėta – duris į kiekvieną kambarį teko laužti. Dar drąsesnis adjutantas tik su apatiniais drabužiais šoko per langą ir lėkė pagalbos. Į jį likę pastato išorėje užpuolikai šaudė, bet nepataikė, ir jis greitai grįžo su šarvuotu automobiliu. Atsišaudydami užpuolikai buvo priversti pasitraukti⁶⁶. Jiems palankios merginos buvo prisiuvusios daugybę raudonų vėliavų, iš kurių didžiausia turėjo būti iškabinta Ilgojo Hermano bokšte, bet ji nesuplevėsavo. Apskritai, įvairiuose perversmo susidūrimuose perversmininkams talkino apie 100 moterų⁶⁷.

Maištininkai puolė ir gynybos ministeriją, kur buvo ir generalinis štabas, kariniai telefonai ir telegrafas. Užimtą ministeriją jie tikėjosi paversti perversmo štabu. Dalį jos pastato maištininkams pavyko užgrobti (vienas iš pastato sargų buvo maištininkų bendrininkas). Bet patyrę nuostolių ir pritrūkę šovinių jie ir iš čia turėjo atsitraukti. Gausiausiu būriu (per 50 smogikų) pulta Karo mokykla ir netoli esantis ginklų sandėlis. Kariūnai buvo užklupti bemiegantys ir pirmą aukštą užpuolikai užėmė, bet kituose aukštuose pabudę kursantai narsiai kaudamiesi (4 žuvo) išvijo užpuolikus ir dar kone dešimtį iš jų paėmė į nelaisvę. Bene lemtingiausios kautynės vyko tankų divizione. Tankų garažą sukilėliams pavyko užimti ir jų rankose atsідūrė 12 tankų, bet tik vienas sukilėlis mokėjo tanką vairuoti. Nesėkmingai mėginta estų tankistų kuopą priversti ar prikalbinti prisidėti prie maišo. Tad tik vienas tankas išriedėjo iš garažo į kiemą, bet čia įvyko neįtikėtinas dalykas – diviziono viršila prislinko prie riedančio tanko ir nežinia per kokį plyšį nušovė jo vairuotoją (pagal kitą versiją pats vairuotojas iškišo galvą pro

⁶³ Б. Хоппе, 2009, с. 35.

⁶⁴ И. Линдер, С. Чуркин, 2005, с. 291.

⁶⁵ Я. Валге, 2015, с. 196.

⁶⁶ Jono Aukštuolio pranešimas apie Talino pučą užsienio reikalų ministrui Voldemarui Čarneckiui, 1925-01-31, in: Lietuvos CVA, f. 383, ap. 7, b. 559, l. 119; А. Сунила, 1982, с. 163–164.

⁶⁷ Estijos kompartijos pranešimai Kominternui, 1924-12-18, in: RSPIA, f. 495, ap. 25, b. 1406, l. 193.

liuką). Neturėdami daugiau mokačių vairuoti tanką, užpuolikai turėjo pasitraukti be svariausio laimikio. Šis epizodas buvo reikšmingas sukilimo momentas – galima tik įsivaizduoti, kaip perversmininkus būtų paveikęs tanko su raudona vėliava pasirodymas miesto gatvėse, juo labiau kad jie planavo tankus panaudoti kitų objektų šturmui.

Perversmininkai gana nesunkiai užėmė geležinkelio stotį ir išlaikė ją kelias valandas. Čia jie sustabdė traukinių eismą, tik iš Rusijos išleido vieną traukinį, kuriuo atvyko 11 komunistinių veikėjų. Stotyje pučistai sulaukė per 200 žmonių, iš jų tyčiojosi ir nušovė susisiekimo ministrą Karlą Karką, norėjusį asmeniškai apžiūrėti naktį ties Tartu susprogdintą geležinkelį⁶⁸. Užėmė sukilėliai centrinį Talino paštą ir telegrafą. Jie šią įstaigą kontroliavo daugiau nei valandą, tačiau kažkodėl nespėjo nei paskelbti sovietų valdžios, nei kreiptis į SSRS pagalbos, nors tokių ketinimų turėta. Yra išlikę atspausdintų „naujosios valdžios“ įsakymų, net antspaudų.

Ilgiausiai, apie 4 val., iki vidurdienio, sukilėliams pavyko išlaikyti užimtą oro uostą. Tai jiems buvo svarbus objektas, tikintis paramos lėktuvais iš Sovietų Sąjungos. Oro uoste buvo užgrobti 4 lėktuvai, 11 kulkosvaidžių, 100 šautuvų. Bet pučistams praradus visus užimtus objektus mieste ir oro uosto likimas buvo nulemtas, 10 val. jie ir čia atsidūrė apsuptyje. Nebeturėdami vilties išsilaikyti jie dar priverstė estų lakūnus pakelti du lėktuvus ir skristi į Rusiją. Bet tik vienas iš jų ten nuskrido. Kitas, sugedus varikliui, turėjo nusileisti Estijos teritorijoje, likus 5 km ligi sienos su Rusija. Be penkiolikos 12 val. pučistai pasidavė ir oro uoste. Šitaip pučas galutinai žlugo.

Pučė dalyvavo visi keturi Sovietų pasiuntinybės Taline kurjeriai. Vienas iš jų buvo sučiuptas su ginklu rankose „nusikaltimo vietoje“, t. y. vykdamas užpuolimą, ir sušaudytas⁶⁹, o kiti buvo suimti ar turėjo slapstytis. Pasiuntinybės sekretorius Filypas Notovičius (Филипп Нотович) skundėsi Maskvai, kad per pučą pasiuntinybė liko be kurjerių ir durininkų, tad nuo gruodžio 1 d. patiems diplomatams teko saugoti pasiuntinybę⁷⁰. Sovietai turėjo keisti kone visą jos personalą. Pats pasiuntinys M. Kobeckis, kaip minėta, buvo perkeltas į Daniją, vietoj jo į Taliną atvyko Adolfas Petrovskis, kuris dažnai dievagojosi, esą neturįs ryšių su Kominternu. Šnipinėjimu buvo apkaltintas konsulinio skyriaus sekretorius, tuo pačiu kaltintas ir minėtas P. Notovičius, tik jam kažkodėl leista likti Taline.

Dar įsidėmėtinas faktas, kad tarp suimtų pučistų buvo keletas komunistų, kuriuos Estija kalino, bet visai neseniai buvo iškeitusi į Rusijoje suimtus savo piliečius. Tad tik iš Estijos į Rusiją išvykę komunistai iš karto buvo pasiųsti į Talino pučą.

Valstybingumo išsaugojimas ir kaimynų solidarumas bei savisauga

Nuo ankstauro ryto posėdžiavusi Estijos vyriausybė jau 9.30 val. priėmė du svarbius nutarimus: vyriausiuoju kariuomenės vadu paskyrė gen. Johaną Laidonerį, kuris tokias pareigas ėjo per Nepriklausomybės kovas 1918–1920 m., ir visoje šalyje paskelbė karo

⁶⁸ Jono Aukštuolio pranešimas apie Talino pučą užsienio reikalų ministrui Voldemarui Čarneckiui, 1925-01-31, in: Lietuvos CVA, f. 383, ap. 7, b. 559, l. 119; А. Сунила, 1982, с. 153, 164–165.

⁶⁹ Ю. Михайлова, В. Рогинский, 2013, с. 95–96.

⁷⁰ Ibid., p. 96.

padėtį. Tą pačią dieną atviraime posėdyje Estijos parlamentas, išklauses vyriausiojo vado pranešimą apie likviduotą pučą, tuos nutarimus ratifikavo (pritarė net komunistų frakcijos deputatai, paskelbę, jog jie iš jos išeina). Tai pavyko atlikti gana operatyviai ir dėl to, kad pučas tebuvo siauros pagrindininkų grupelės, faktiškai blankistinio tipo, mėginimas įvykdyti perversmą, prie kurio visuomenė beveik visiškai neprisidėjo. Visą gruodžio 1 d. veikė visos Talino gamyklos. Darbininkai ne tik nepalaikė pučistų, bet ir nesutiko iš jų imti ginklų. Baltijos geležinkelio stotyje vienas pučistų nurodymų nevykdęs darbininkas buvo jų nušautas⁷¹. Pučistų veiksmai, be sostinės, į kitas šalies vietas neišplito.

Vis dėlto pučas nebuvo „nekaltas žaidimėlis“, o išsikvėpė jis iš dalies ir dėl atsitiktinumų: pučistams nepavyko sučiupti valstybės vadovo, buvo prarastas jau riedantis tankas. Jiems gal ir tereikėjo nors trumpam įsitvirtinti kuriame nors valdžios objekte, paskelbti darbo žmonių valdžią ir paprašyti sovietų pagalbos. Kovota gana įnirtingai. Buvo nukautas 21 užpuolikas ir dar maždaug tiek pat sužeista⁷². Gindami valstybę žuvo 5 estų karininkai, 3 kadetai, 2 kareiviai, 5 policininkai ir 4 privatūs asmenys⁷³. Iš karto buvo suimta per 60 šamokslininkų. Buvo reikliai įvertinti ir Estijos karių veiksmai užpuolimo metu. 10 karių, turėjusių ginti oro uostą, atsidūrė teisiamųjų suole, o du karininkai, kurie laikėsi pasyviai, nespriešdami užpuolikams, buvo nuteisti mirties bausme ir sušaudyti⁷⁴.

Su pučą išgyvenančiais estais bene ryškiausiai solidarizavosi vieninteliai jų sąjungininkai latviai (abi šalys 1923 m. lapkričio 1 d., kaip tik sovietams reikalaujant per jų teritorijas praleisti Raudonąją armiją į Vokietiją, sudarė gynybinę sąjungą). Latvijos vyriausybė jau gruodžio 1 d. nusiuntė Estijos valstybės vadovui F. Akeliui telegramą, reikšdama užuojautą pučistų aukoms ir pasitenkinimą, kad valstybė atsilaikė. Kitą dieną panašaus turinio raštą Estijos parlamentui nusiuntė Latvijos Seimo prezidiumas. Tą dieną prie Estijos pasiuntinybės Rygoje įvyko patriotinis solidarumo mitingas, reikalavęs visur kelti vėliavas. Netrukus netgi Valkoje, dėl kurios visai neseniai abi kaimynės atkakliai ginčijosi, įvyko bendra estų ir latvių solidarumo demonstracija⁷⁵.

Vos gavę pranešimą apie Talino pučą Latvijos prezidentas su vyriausioju kariuomenės vadu svarstė, kaip palaikyti sąjungininkus estus. Latvijos užsienio reikalų ministras Zigfridas Ana Mejerovicas gruodžio 4 d. SSRS pasiuntiniui Rygoje Semionui Aralovui diplomatiškai, bet atvirai ir gana aiškiai priekaištavo, kad per Talino pučą Baltijos jūros tolumoje, horizonte, dunksojo, t. y. buvo regėti, sovietiniai laivai. Pasiuntinys į tai neturėjo ką atsakyti⁷⁶. Tarsi sekdamas Z. A. Mejerovicu po dviejų dienų Estijos pasiuntinys Rygoje Julius Seljama (Julius Seljamaa) irgi nedviprasmiškai užsiminė S. Aralovui, kad Talino pučo metu paskelbta mobilizacija Pskovo gubernijoje

⁷¹ Ю. Михайлова, В. Рогинский, 2013, с. 93.

⁷² Я. Валге, 2015, с. 196.

⁷³ Janis Seskis, Komunistu sacelšanās 1. decembri Revelē, 1924 12-12-02, in: A. Stranga, 2000, 248. lpp.

⁷⁴ Jono Aukštuolio pranešimas apie Talino pučą užsienio reikalų ministrui Voldemarui Čarneckiui, 1925-01-31, in: Lietuvos CVA, f. 383, ap. 7, b. 559, l. 117.

⁷⁵ A. Stranga, 2000, 162. lpp.

⁷⁶ Semiono Aralovo pranešimas SSRS Užsienio reikalų liaudies komisariato Kolegijos nariui Viktorui Korpui, 1924-12-06, in: Восстание 1 декабря 1924 г. В Таллине в беседах советских и латвийских дипломатов и политиков. Россия и Латвия в потоке истории 2-я половина XIX – 1-я половина XX в., 2015, с. 297–298.

gali sukelti „pasaulinį gaisrą“, kaip jau yra atsitikę 1914 m., kai kilo karas dėl įvykių Serbijoje⁷⁷. Ypač emociškai solidarumas su estais reikštas Latvijos spaudoje, net buvo pabrėžta, kad likviduodama pučą Estija apsaugojo nuo sovietų ne tik save, bet ir visą Europą, o Baltijos šalių likimas bendras, jos būtinai turi sudaryti sąjungą⁷⁸.

Gerokai santūriau į komunistinį Estijos išbandymą reagavo Lietuva. Jos valdžia, atrodo, jokio solidarumo rašto Estijai tomis dienomis nenusiuntė. Vis dėlto įvykio pobūdis ir pas mus buvo suprantamas. Lietuvos spauda apie pučo priežastis rašė gana atvirai. Valdančiosios partijos – krikščionių demokratų organas „Rytas“ gruodžio 3 d. aiškiai nurodė (tiesa, remdamasis latvių spauda), kad „pučistai gavo pagalbos iš Rusijos“, kad buvo nukautas tos šalies „atstovybės kurjeris, dalyvavęs sukilime“, kad „ginklai gauti iš Rusijos“, net „sukilimo planas esąs išdirbtas Rusijoje“⁷⁹.

Reaguodama į Talino pučą, Lietuvos karinė vadovybė 1925 m. pradžioje parengė planą galimam komunistiniam sukilimui malšinti. Sausio 24 d. kariuomenės vado įsakyme, kuris ir apibrėžė šį planą, aiškinta: „Estijos sukilimas aiškiai parodė, jog sukilimas buvo organizuotas Rusų ir jų vadovaujamas. Pabaltės valstybėms sukilimų pavojus dar nepaėjo. <...> Bolševikai vykdo Kominterno planus ir leidžia dideles pinigų sumas sukilimams ruošti Pabaltės valstybėse. <...> Pabaltės valstybėms komunistų organizacijos turi vieną bendrą vadovybę, kurios pareiga jungti ir derinti bolševikų darbus visose šiose valstybėse. <...> Reikia laukti, jog ateity rusai mėgins organizuoti sukilimą vienu laiku visose Pabaltės valstybėse arba kurioje nors vienoje <...>. Jau Estijos sukilimo metu rusai buvo sugrupavę savo kariuomenės dalis ties Estijos siena, buvo paskelbę Leningrado karo apygardoje mobilizaciją ir parengę Baltijos laivyną su desantu. Ir tegu tik būtų pavykę sukilėliams Taline išsilaikyti bent vieną dieną, tai rusų kariuomenė tuojau būtų atvykusi padėti Estijos bolševikams. <...> Estijos sukilimas visoms Pabaltės valstybėms yra gera pamoka <...>. Esant tokiai padėčiai kariuomenės dalys privalo būti pasirengusios ginkluotėms sukilėliams malšinti ir jos turi būti saugomos nuo komunistų įtakos. Mažus sukilimus pajėgs likviduoti vietos policija; bet ten, kur policijos jėgos neužteks, bus reikalinga kariuomenės pagalba.“⁸⁰

Ši ilgėlesnė citata turėtų parodyti, kad Talino pučo pamokas Baltijos šalys išmoko (Latvija irgi panašiu laiku kūrė panašius planus panašioms perversmams malšinti). Gal iš dalies dėl to nė vienoje iš jų panašaus pučo neberengta. Istorikas Kęstutis Kilinskas daktaro disertacijoje teigė, kad praėjus nuo Talino pučo porai metų per gruodžio 17 d. perversmą Lietuvoje tie planai perversmininkams tapo tarsi dingstimi išvesti karius į gatves, neva komunistiniam sukilimui malšinti⁸¹.

Vis dėlto tokio sukilimo pavojus visose Baltijos šalyse buvo rimtas, jose veikę komunistai buvo valdomi centralizuotai, vairuojami iš vieno centro – Maskvos, kuri galėjo juos paremti jėga. Trijų šalių kompartijos veikė sutartinai ir laikėsi solidarumo. Štai

⁷⁷ Ibid., c. 293–294.

⁷⁸ „Uzbrukums zivilizacijai“, in: *Latvijas Vēstnesis*, 1924-12-03.

⁷⁹ „Estams komunistų „pučą“ likvidavus“, in: *Rytas*, 1924-12-03.

⁸⁰ Lietuvos kariuomenės vado įsakymas, 1925-01-24, in: Lietuvos CVA, f. 509, ap. 1, b. 9, l. 3–4.

⁸¹ K. Kilinskas, 2018, p. 177.

Lietuvos kompartija jau gruodžio 2 d. paskelbė atsišaukimą, palaikantį Talino pučistus⁸², o vienas iš jos lyderių, Karolis Požėla, siuntė telegramą į Maskvą dar aukštesniam lyderiui, tuomet Kominterno veikėjui Zigmui Aleksai-Angariečiui ir jam nurodė, jog „Estijos įvykiai visiems tapo tarsi bomba“, esą net vienas Lietuvos kariuomenės kareivis siūlėsis palaikyti komunistus ir klausęs, „kodėl mes nepradedam“⁸³. Iš tikrųjų, Lietuvos kompartija tarp kareivių veikė ypač aktyviai, leido net specialų laikraštį „Kareivių tiesa“, kuris 1924 m. gruodį rašė, esą tik kilus Talino pučiui Lietuvos kariuomenės 5 pėstininkų pulke buvusi paskelbta kovinė parengtis ir jis ruoštas pučistams malšinti⁸⁴.

Iš Lietuvos komunistų palaikyti Talino pučistus bene aktyviausiai siekė jau minėti K. Požėla ir Z. Aleksa-Angarietis. Pastarasis parašė specialius straipsnius, skirtus gruodžio 1 d. pučiui ir jo pamokoms⁸⁵, o pirmojo iniciatyva Kaune komunistai surengė pasitarimą to pučo pralaimėjimo pamokoms aptarti. Atsižvelgdami į jas, jie nusprendė apsisvalyti nuo „bailių“ ir neveiklių partiečių, kad iškilus reikalui negrėstų pralaimėjimas. Apskritai, K. Požėla visur ir visada stengėsi palaikyti ir apsaugoti nuo kritikos Kominterne Estijos komunistus, pavyzdžiui, jis juos gynė per 1925 m. balandžio 19–20 d. Leningrado konferenciją, kur svarstytos Talino sukilimo pralaimėjimo priežastys⁸⁶. Tenai jis teigė, neva Estijos darbo žmonės būtų aktyviau parėmę pučistus, jei juos bent kiek labiau būtų lydėjusi sėkmė⁸⁷. Toks solidarumas aiškintinas ir tuo, kad K. Požėla savo komunistinės veiklos kelią pradėjo Estijoje, dar studijuodamas mediciną Tartu universitete, taip pat tenai kovėsi barikadose per 1917 m. bolševikinį perversmą. Dar pasakytina, kad Baltijos šalių komunistinis sambūris buvo glaudžiai susijęs, jo centras buvo Ryga, kur glaudėsi apščiai pramonės darbininkų. Juk ir pirmasis bolševikinis legalus lietuviškas laikraštis „Vilnis“, kurį V. Leninas vadino pravdistiniu⁸⁸, išėjo šiame mieste. Tad komunistinis veiksnys, bendras visoms Baltijos šalims, nėra nevertintinas ir nematuotinas vien vietinių gyventojų parama.

Pučo diplomatinė marška ir jo padariniai

Vertinant pučą labiausiai krinta į akis tas faktas, kad nė viena iš Baltijos šalių, netgi nukentėjusi Estija, nedrįso viešai ir oficialiai įvardyti tikruosius pučo organizatorius ir kurstytojus. Plikti tik nenuoramos estų komunistai. Vengta kalbėti apie Kominterną, o Rusija ar Sovietų Sąjunga beveik visiškai neminėtos.

Aišku, neviešai, diplomatiniais kanalais, Estija pristatė gana objektyvų gruodžio 1 d. pučo vaizdą. Su šia misija ji į Vakarus siuntė Užsienio reikalų ministerijos Informacijos biuro vedėją Antsą Oidermą (Ants Oidermaa – iki 1935 m. Hans Oidermann)⁸⁹. Jis aplankė Berlyną, Paryžių, Londoną ir dar kartą Paryžių. Tačiau pastaroji sostinė nedaug terodė

⁸² *Lietuvos komunistų partijos atsišaukimai*, Vilnius, 1962, p. 113–114.

⁸³ Cit iš: И. Арвасявичюс, 1974, c. 38.

⁸⁴ Kareivių tiesa, 1924, Nr. 11.

⁸⁵ Komunistas, 1924, Nr. 12.

⁸⁶ И. Арвасявичюс, 1974, c. 45–48.

⁸⁷ *Ibid.*, p. 47.

⁸⁸ V. Leninas, 1953, t. 20, p. 359.

⁸⁹ 1926–1927 m. H. Oidermanas buvo Estijos pasiuntinys Lietuvoje.

estams palankumo, nes tenai valdė sovietams palanki kairioji Eduardo Herijo (Édouard Herriot) vyriausybė. Daugiau tikėtasi iš konservatorių valdomos Anglijos. Estijos pasiuntinys Londone Oskaras Kalasas (Oskar Kallas) dėl to buvo labai aktyvus. Tiek savo iniciatyva, tiek užsienio reikalų ministro Karelo Roberto Pustos (Kaarel Robert Pusta) raginamas, jis prašė Anglijos užsienio reikalų ministro Ostino Čemberleno atsiųsti britų karinę eskadrą į Baltijos jūrą, prie Estijos krantų⁹⁰. Šitaip būtų pademonstruota parama Baltijos šalims ir atgrasyta SSRS nuo naujų provokacijų prieš jas. Taip pat klausta, ar Anglija negalėtų kartu su kitomis Antantės šalimis pasiųsti sovietams kolektyvinę notą, raginančią stabdyti Kominterno veiksmus.

Tačiau į abu klausimus buvo gautas neigiamas atsakymas; britai pasiaiškino nenorį „erzinti rusų“⁹¹. Maža to, tie prašymai virto viešu estų pralaimėjimu. Mat gruodžio 12 d. britų spaudoje buvo paskelbta, kad jų eskadra į Baltijos jūrą nebus siunčiama ir kartu leista suprasti, jog Estija prašė ją siųsti⁹². Tai atrodė kaip provokacija, nes sudarė įspūdį, kad britai nesiroošia Estijos ginti, o ši tik trokšta jų konfrontacijos su Rusija. Todėl Estijos pasiuntinybė primygtinai prašė paneigti, kad Talinas kvietėsi eskadrą. Paneigimas buvo paskelbtas, tačiau nemalonumai tuo nesibaigė. Netrukus Anglijos spaudoje pasipylė leiboristų partijos atstovės Suzanos Lorens (Susan Lawrence) Estijai nepalankūs straipsniai. Ji buvo pasiūsta į Estiją ištirti gruodžio 1 d. pučo, bet jo esmės neatskleidė, tik prapliupo kaltinti jos valdžią kruvinu teroru, suimtųjų ir jų šeimų kankinimais⁹³.

Rusijos archyvuose saugomi dokumentai kelia klausimą, ar ši Vakarų žurnalistė buvo objektyvi, nešališka, ar iš tikrųjų ji traktuotina kaip nepriklausoma stebėtoja. Visą S. Lorens vizito Estijoje laiką ją be perstojo globojo Sovietų pasiuntinybė Taline. Pasiuntinybė jai teikė tendencingą informaciją, priversdama ją „verkti kaip vaiką“. Jau minėtas pasiuntinybės sekretorius P. Notovičius, dažnai susitikdamas su atvykėle iš Londono, ne tik ją rėmė, teikė jai tendencingą informaciją apie pučą, bet ir kontroliavo jos susitikimus, visus turimus kontaktus⁹⁴. Tad sovietinis poveikis jos pažiūroms buvo didžiulis. Apie laisvą ir nepriklausomą žurnalistiką šiuo atveju sunku kalbėti. Tad jau tuometė sovietinė politika Baltijos šalyse turėjo hibridinio karo požymių. Bolševikiniam pučui nepasisėkus, jo neužmiršo ir aukščiausioji sovietinė vadovybė. Kaip reaguoti į nesėkmę, specialiai svarstė politbiuras gruodžio 4 d. posėdyje⁹⁵.

Sovietinė propaganda buvo tiek skvarbi ir paveiki, kad nuo jos negebėjo atsiriboti nė profesionalūs Anglijos diplomatai. Pavyzdžiui, britų Užsienio reikalų ministerijos darbuotojas Reginaldas Leperas (Reginald „Rex“ Wildig Allen Leeper), jau turėjęs nemažą diplomatinio darbo patirtį, dalyvavęs Paryžiaus taikos konferencijos darbe, 1925 m. vasario 6 d. memorandume rašė, neva gruodžio 1 d. Talino pučą pirmiausia lėmė

⁹⁰ Jono Aukštuolio pranešimas apie Talino pučą užsienio reikalų ministrui Voldemarui Čarneckui, 1925-01-31, in: Lietuvos CVA, f. 383, ap. 7, b. 559, l. 118.

⁹¹ X. Арумяэ, 1960, c. 234.

⁹² Žr. *ibid.*, p. 231.

⁹³ Manchester Guardian, 1925-01-05; Daily News, Daily Herald, 1925-01-05 ir kt.

⁹⁴ SSRS pasiuntinybės Taline panešimai Užsienio reikalų liaudies komisariatui, 1925, sausis, in: RFUPA, f. 0154, ap. 12, sg. 7, b. 6, l. 2–4.

⁹⁵ Politbiuro posėdžio protokolas, 1924-12-04, in: RSPIA, f. 17, ap. 3, b. 479, l. 3.

Estijos vidaus padėtis, valstybės ir visuomenės raidos sąlygos⁹⁶. Bet puči sąlygas kūrė ir jį organizavo, rėmė sovietai. Apie tai viešai pasakyti patiems estams nebuvo lengva. Oficialiu lygmeniu jie sovietinės vyriausybės dėl pučo nekaltino, tik nurodydavo, kad jį rengė Estijos kompartija, priklausiusi Kominternui. Tiesa, porą sykių Estijos užsienio reikalų ministras K. Pusta bandė šias nuostatas peržengti. Interviu populiariausiam Baltijos šalyse rusų kalba ėjusiam laikraščiu „Сегодня“⁹⁷ jis aiškino, kad Kominternas, siuntęs savo agentus rengti pučo, yra sukurtas ir veikia SSRS teritorijoje, tad sovietinė valdžia negali būti niekuo dėta. Dar atviriau tokias mintis K. Pusta dėstė švedų laikraščiu „Aftonbladet“⁹⁸; čia pučo inspiravimu faktiškai jau kaltinti sovietai.

Tokie paaiškinimai sukėlė platų tarptautinį atgarsį. Todėl sovietai reagavo staigiai, kategoriškai ir labai griežtai, reikalaudami tuos paaiškinimus viešai atšaukti. Lietuvos pasiuntinio Taline J. Aukštuolio liudijimu, Maskva grasiusi „imtis nepaprastų priemonių SSRS prestižui palaikyti“, esą ketinta „okupuoti Estiją“ per tris dienas ir okupacines pajėgas laikyti tol, kol bus patenkinti sovietų reikalavimai ir net jiems atlyginti patirti nuostoliai, susiję su okupacinės kariuomenės išlaikymu⁹⁹. Griebtasi ir ekonominių spaudimo priemonių, galima kalbėti apie tam tikrą ekonominę Estijos boikotą: buvo sumažintas sovietinis tranzitas per jos uostus, atsisakyta teikti užsakymų jos pramonei, ypač popieriaus fabrikams¹⁰⁰.

Tokios priemonės buvo skaudžios ir veiksmingos. Estijai teko atsitraukti. K. Pusta iš viso išsiginė, kad yra davęs interviu švedų spaudai, o naujam Sovietų pasiuntiniui A. Petrovskiui pareiškė, kad Estijos vyriausybė yra tvirtai įsitikinusi, jog per gruodžio 1 d. pučą SSRS laikėsi neutraliai ir dėl jo yra niekuo dėta. Apie tokius Estijos užsienio reikalų ministrų pareiškimus sovietai paskelbė viešai¹⁰¹, išplatino juos spaudoje¹⁰².

Gavę ryškių nuolaidų, sovietai neatlyžo, jomis nepasitenkino, o stiprino spaudimą. Pasinaudodami įvairiomis priemonėmis, tarp jų ir palankių Maskvai Estijos politikų bei verslininkų, pirmiausia daugkartinio premjero Konstantino Piatso (Konstantin Päts), parama, jie galų gale pasiekė, kad K. Pusta atsistatydintų. Tai įvyko 1925 m. rugsėjį. Jį pakeitė buvęs Estijos pasiuntinys Maskvoje Adu Birkas (Aadu Birk), kurio kandidatūra Maskvai buvo priimtina¹⁰³. Tik po K. Pustos demisijos sovietai suteikė Estijos popieriaus fabrikams reikšmingų užsakymų už 4,5 mln. aukso rb. Visai tipiškas, lyg šiandieninis buvo Estijos parlamento pirmininko, socialdemokratų lyderio Augusto Rėjaus (August Rei) šios demisijos paaiškinimas, esą buvęs ministras nesugebėjęs kurti draugiškų santykių su Rusija ir jos pasiuntiniu Taline¹⁰⁴. Sovietų diplomatai vis kartojo dar aiškiau:

⁹⁶ Documents on British Foreign Policy 1918–1939, London, 1953, vol. XXV, p. 853.

⁹⁷ Сегодня, 1924-12-25.

⁹⁸ Aftonbladet, 1924-12-14.

⁹⁹ Jono Aukštuolio pranešimas apie Talino pučą užsienio reikalų ministrui Voldemarui Čarneckiui, 1925-01-31, in: Lietuvos CVA, f. 383, ap. 7, b. 559, l. 121.

¹⁰⁰ Ю. Михайлова, В. Рогинский, 2013, с. 99.

¹⁰¹ Документы внешней политики СССР, т. 8, с. 49.

¹⁰² Правда, 1925-01-11; Известия, 1925-01-11.

¹⁰³ Užsienio reikalų liaudies komisariato raštas SSRS pasiuntinybei Taline, 1925 rugsėjis, in: RFUPA, f. 04, ap. 47, sg. 294, b. 54271, l. 149.

¹⁰⁴ A. Stranga, 2000, 199. lpp.

K. Pusta „ėjo prieš mus, todėl buvo pašalintas“¹⁰⁵. Jiems spiriant turėjo pasitraukti ir kitas vakarietiškai nusistatęs politikas, Estijos pasiuntinys Londone O. Kalasas, adekvačiai reagavęs į gruodžio 1 d. pučą. Maskva prikaišiojo, kad jis ne tik kvietėsi britų eskadrą, bet ir ragino juos palaikyti Baltijos sąjungos kūrimą. Sutirštindama spalvas ji net ėmė tvirtinti, neva O. Kalasas siekiąs įvesti Estijoje Anglijos protektoratą. Dėl šio pasiuntinio veiklos sovietai įteikė estams griežtą, tiesiog ultimatyvią notą¹⁰⁶.

Estijai padarius ryškių nuolaidų, jos diplomatiniai santykiai su Sovietais dėl gruodžio 1 d. pučo nebuvo nutraukti. Jie pablogėjo tik laikinai, abi pusės liko suinteresuotos Estijos tranzitiniu vaidmeniu. Dėl sovietinio diplomatinio maskavimo, propagandos, spaudimo politikos ir Estijos nuolaidų pučo vertinimas liko blyškus ir neapibrėžtas, objektyviai neišaiškintas. Nedaug padėjo šiuo klausimu ir artimiausios jos kaimynės. Štai 1925 m. sausio 16–17 d. susirinko periodinė, tradicinė Baltijos šalių ir Lenkijos konferencija, bet ji nei įkūrė vis planuojamą gynybinę sąjungą, nei priėmė aiškesnę deklaraciją dėl visai neseniai įvykusio bolševikinio Talino pučo. Vis dėlto Estijos visuomenę šis pučas labiau sutelkė, konsolidavo, pakėlė patriotines nuotaikas, ėmė kurtis šaulių organizacija, į kurią gangreit susibūrė apie 20 tūkst. žmonių¹⁰⁷.

Pagaliau komunistinis Talino pučas buvo rimtas išbandymas jaunai Estijos valstybei, kuri vienintelė iš Baltijos valstybių jį patyrė ir atlaikė. Atlaikymas simbolizavo valstybingumo brandą ir nebuvo atsitiktinumas, nebuvo visiškai taip, kaip dabar skelbia socialiniai tinklai, esą „ginkluoti rusai tik per stebuklą nenuvertė Estijos valdžios“¹⁰⁸. Apsigynimas nuo perversmo stabilizavo visų Baltijos šalių valstybingumą ir turėjo tarptautinę reikšmę, prisidėjo prie to, kad net galingasis Rytų kaimynas turėjo keisti savo politiką ar net strategiją. Gruodžio 1 d. pučas buvo paskutinis jo bandymas inspiruoti komunistinį perversmą Europos šalyse ligi pat Antrojo pasaulinio karo. Sovietinė vadovybė nusprendė pirmiausia įtvirtinti savo režimą šalies viduje, ėmėsi industrializacijos ir kolektyvizacijos, taip pat, žinoma, militarizacijos.

Pasaulinės revoliucijos idėjos, beje, nebuvo atsisakyta, bet ji kurį laiką nebebuvo prioritetų prioritetas. Nepavykus sukelti revoliucijos Vokietijoje, nesisekant pralaužti ir naujų valstybių barjero, nuspręsta laukti naujo karo, tikintis (pagal Pirmojo pasaulinio karo analogiją, kai socializmas įsitvirtino vienoje šalyje – Rusijoje), kad per jį ši santvarka su nauja jėga plūstelės į kitas šalis. Dėl tokių intencijų nevengta ir kurstyti naują „pūną“, ar „imperialistinį“, karą, per kurį, tikėtasi, būsia lengviau išplėsti savo valdžią pasaulyje visuotine apimtimi.

Naują karą jau 1925 m. pranašavo J. Stalinas: „Bet jeigu karas prasidės, tai mums neteks sėdėti susidėjus rankas, – mums teks išstoti, bet išstoti paskutiniams. Ir išstosime mes tam, kad mestume sprendžiamąjį svarstį į svarstyklių lėkštę, svarstį, kuris galėtų

¹⁰⁵ Žr. Z. Butkus, 1998, p. 149–150.

¹⁰⁶ „Politbiuro pareiškimas Estijos vyriausybei, 1925-03-05“, in: *Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais*, parengė Z. Butkus, Vilnius, 2008, p. 362.

¹⁰⁷ Jono Aukštuolio pranešimas apie Talino pučą užsienio reikalų ministrui Voldemarui Čarneckiui, 1925-01-31, in: Lietuvos CVA, f. 383, ap. 7, b. 559, l. 117.

¹⁰⁸ Vitalijus Michalovskis, Ginkluoti rusai tik per stebuklą nenuvertė Estijos valdžios, [prieiga internetu], in: <<https://kultūra.lrytas.lt/meno-pulsas/2019/01/24/news/>>.

nusverti.¹⁰⁹ Bene nuosekliausias J. Stalino sekėjas Klimentas Vorosiļovas, karo reikalų liaudies komisaras, po penkmečio išleido specialią knygą „Ar bus karas?“ ir joje atsakė aiškiai teigiamai, nurodydamas, jog kalbos apie tai, kad jo nebus, „tėra pasakos“, kad „karas glūdi kapitalizmo prigimtyje“, kad karas tarp imperialistinių valstybių tikrai neišvengiamas (į jį įsitrauks ir Vokietija, ir Baltijos šalys), kad jis „pagreitins proletarinę revoliuciją“¹¹⁰.

Tad iš esmės imtasi taktikos: siekti pasaulinės revoliucijos per ateisiantį, neišvengiamą karą, o pati revoliucijos idėja dar labiau slėpta, maskuota, slėpta giliuosiuose pamušaluose. Pavyzdinčiai tai darė pats sovietų lyderis. 1936 m. kovo 1 d., atsakydamas į amerikiečio žurnalisto Rojaus Hovardo (Roy Howard) klausimą, ar SSRS atsisakė pasaulinės revoliucijos planų, J. Stalinas nė nemirktelėjęs veidmainiškai pareiškė: „Tokių planų ar ketinimų mes niekada neturėjome.“¹¹¹ Ar nieko šiandienos politikoje tai neprimena?

Išvados

Surengti valstybės perversmą Estijoje siekė tiek joje veikę komunistai, tiek SSRS vadovybė, turėjusi aukščiausią valdymo organą politbiurą ir savo pačios sumeistrautą įnaį – Kominterną, kurio paskirtis buvo organizuoti komunistinį sąjūdį visame pasaulyje. Perversmą tad rengė sovietinė valdžia, o estų komunistai daugiausia buvo tik tarp jo vykdytojų. Perversmininkų užduotis buvo užgrobti valdžią ir joje nors kiek išsilaikyti, užsifikuoti, kad būtų galima prašyti SSRS „pagalbos“. Teikti tą „pagalbą“ ruošiasi. Tai rodo kariniai pasirengimai šiauriniuose SSRS regionuose ir prie Estijos sienos, taip pat sovietinių laivų pasirodymas netoli Talino ir jame rezidavusios sovietinės pasiuntinybės veiksmai. Organizuojamas perversmas virto puču dėl jo rengėjų maksimalios konspiracijos, kurią skatino tada išaiškėjęs 1923 m. revoliucinių įvykių Vokietijoje sovietinis inspiravimas, ir dėl nepaprastai operatyvių Estijos valdžios organų bei jėgos struktūrų gynybos veiksmų, taip pat dėl to, kad prie perversmininkų neprisidėjo nei darbininkai, nei kiti visuomenės sluoksniai. Perversmas žlugo nė tiek dėl to, kad jo rengėjai nebuvo pasiruošę, o daugiausia todėl, kad malšinimas vyko nepaprastai operatyviai, ryžtingai ir rezultatyviai.

Su pučą įveikusia Estija pirmiausia solidarizavosi vienintelė jos sąjungininkė Latvija, bet iš jo pasimokė nė tik tos dvi Baltijos šalys, bet ir Lietuva. Jos ėmėsi adekvačių priemonių komunistų veiklai tramdyti. Nei Prancūzija, nei Anglija, nei kitos Vakarų valstybės nesiuntė į Baltijos jūrą laivyno estams bent demonstratyviai išbandymo valandą paremti, taip pat jos nedarė Sovietams ir diplomatinių demaršų dėl jų praktikuoto revoliucijos eksporto. Dėl SSRS diplomatinio spaudimo Estija negalėjo viešai ir oficialiai įvardyti tikrųjų pučo organizatorių, tik beatodairiškai kaltinti vietiniai komunistai. Tokia priverstinė taktika, kad ir netiesiogiai, bent iš dalies palieka antspaudą ir istoriniuose tyrimuose.

¹⁰⁹ J. Stalinas, 1950, t. 7, p. 13–14.

¹¹⁰ К. Ворошилов, 1930, с. 8, 23.

¹¹¹ Cit iš: Коминтерн и идея мировой революции. Документы, с. 63. Šis interviu buvo paskelbtas „Pravdoje“ (1936 03 05).

Vis dėlto staigus ir neabejotinas pučo likvidavimas Taline galėjo paskatinti SSRS nebeplėtoti revoliucijos eksporto Vakarų kryptimi ir toks „susilaikymas“ tęsėsi iki pat Antrojo pasaulinio karo pradžios. Pats karas ir prieš tai įvykęs suokalbis su Adolfu Hitleriu sudarė J. Stalinui sąlygas su dar stipresniu užmoju atnaujinti komunizmo eksportą į kitas šalis.

Bibliografija

- Butkus Z., 2003 – Zenonas Butkus, „Baltijos šalių konstitucijos ir išorės poveikis jų keitimams tarpukaryje“, in: *Mūsų konstitucionalizmo raida*, Vilnius: Valstybės žinios, 2003, p. 155–174.
- Butkus Z., 1998 – Zenonas Butkus, „SSRS intrigos Baltijos šalyse (1920–1940)“, in: *Darbai ir dienos*, 1998, Nr. 7 (16), p. 149–150.
- Kilinskas K., 2018 – Kęstutis Kilinskas, *Civilinės ir karinės valdžios sąveika Lietuvoje 1918–1940*, Vilnius, 2018.
- Leninas V., 1953 – Vladimiras Leninas, *Raštai*, Vilnius: Mintis, 1953, t. 20.
- Michalovskis V., 2019 – Michalovskis Vitalijus, Ginkluoti rusai tik per stebuklą nenuvertė Estijos valdžios, [prieiga internetu], in: <<https://kultura.lrytas.lt/meno-pulsas/2019/01/24/news/>>.
- Stalinas J., 1950 – Josifas Stalinas, *Raštai*, Vilnius: Valst. polit. lit. I-kl., 1950, t. 7.
- Stranga A., 2000 – Aivars Stranga, *Latvijas – Padomju Krievijas miera līgums 1920. gada 11. augustā*, Rīga: Fonds Latvijas vēsture, 2000.
- Tannbergs T., 2003 – Tenu Tannbergs, „Par Baltijas vietu Padomju Savienības militārājos plānos 1920. – 1930. gadā. No pasaules revolūcijas idejas līdz konkrētiem militārplāniem“, in: *Latvijas Kara muzeja gadagrāmata*, Rīga, 2003, Nr. 4, 154 lpp.
- Арвасявичюс И., 1974 – Ионас Арвасявичюс, „Отклики в Литве на декабрьское восстание эстонских рабочих 1924 года“, in: *Тезисы докладов научной конференции, посвященной 50-летию вооруженного восстания 1 декабря 1924 года и 90-летию со дня рождения Я. Анвельта*, Tallinn, 1974, с. 37–48.
- Арумязь Х., 1960 – Арумязь Хейно, *За кулисами Балтийского союза*, Таллин: Ээсти рагат, 1960.
- Валге Я. – Яак Валге, „Подготовка Советским Союзом государственного переворота в Эстонии в 1924 г.“, in: *Петербургский исторический журнал*, 2015, № 1, с. 184.
- Ворошилов К., 1930 – Климент Ворошилов, *Будет ли война*, Москва: Госиздат, 1930.
- Линдер И., Чуркин С., 2005 – Иосиф Линдер, Сергей Чуркин, *Красная паутина. Тайны разведки Коминтерна 1919–1943*, Москва: РИПОЛ классик, 2005.
- Кен О., Рупасов А., 2002 – Олег Кен, Александр Рупасов, „Масква и страны Балтии: опыт взаимоотношений 1917–1939 гг.“, in: *Страны Балтии и Россия: общества и государства*, Москва: Референдум, 2002, с. 225–256.
- Михайлова Ю., Рогинский В., 2013 – Юлия Михайлова, Вадим Рогинский, „Мировая революция остановлена в Таллине? 1 декабря 1924 года“, in: *Россия и Прибалтийский регион в IX–XX вв.: Проблема взаимоотношений в меняющемся мире*, Москва, 2013, с. 78–102.
- Пятницкий В., 1998 – Владимир Пятницкий, *Заговор против Сталина*, Москва: Современник, 1998.
- Пятницкий В., 2004 – Владимир Пятницкий, *Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории*, Минск: Харвест, 2004.
- Рупасов А., 2008 – Александр Рупасов, *Гарантии, безопасность, нейтралитет. СССР и государства – лимитропы в 1920-х – начале 1930-х гг.*, Санкт-Петербург: Европейский дом, 2008.
- Сунила А., 1982 – Аугуст Сунила, *Восстание 1 декабря 1924 года*, Таллин, 1982.
- Троцкий Л., 1922 – Лев Троцкий, *Между империализмом и революцией. Основные вопросы революции на частном примере Грузии*, Москва, 1922.
- Хлевнюк О., 1996 – Олег Хлевнюк, *Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы*, Москва, 1996.
- Хоппе Б., 2009 – Берг Хоппе, „Сталин и КПП в Веймарской Республике“, in: *Сталин и немцы. Новые исследования*, под редакцией Юргена Царуски, Москва: Росспен, 2009, с. 31–62.